

Wat doe je eigenlijk wanneer je zegt dat je van iemand houdt?

Epistemische vs. existentiële liefdestwijfel & liefde als taalhandeling

Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of arts” in de filosofie

Radboud Universiteit Nijmegen

S.A.J. Bisselink, s4238443

Begeleider: prof. dr. J.A.M. Bransen

Master Filosofie van de gedragswetenschappen

Aantal woorden (excl. bibliografie): 14.215

2 juli 2019

Hierbij verklaar en verzeker ik, Sander Bisselink, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Nijmegen Datum: 2 juli 2019

Samenvatting

Wat moet je doen als je niet weet of je van iemand houdt? Waar twijfel je dan over? Ben je op zoek naar specifieke gevoelens of gedachtes? In geval van liefdestwijfel is het lastig om te bepalen wat nodig is om de twijfel te laten verdwijnen. Deze intuïtieve manier om over liefdestwijfel te denken is echter problematisch omdat we hierbij lijken te veronderstellen dat het gaat om het toetsen van gedachtes en gevoelens aan een soort criterium. Daarom stel ik de vraag wat de uitspraak 'ik houd van jou' eigenlijk betekent en wat dit zegt over liefdestwijfel. In mijn antwoord staat het begrijpen van de uitspraak als een taalhandeling en het maken van een commitment centraal.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	5
1. Het probleem van de twijfelaar	8
1.1 Liefdestwijfel: Onbruikbare strategieën	8
1.2 De Muijnck's strategie: Aanknopingspunten tellen	9
2. Epistemische vs. existentiële liefdestwijfel	11
2.1 De Muijnck's epistemologisch perspectief op liefde	11
2.2 Pyrronistisch scepticisme: Epistemische vs. existentiële twijfels	13
3. Wat doe je wanneer je zegt 'ik houd van jou'?	18
3.1 Waar hebben we het eigenlijk over? De betekenis van de liefdesuitspraak	18
3.2 De liefdesuitspraak als een constatering: Detectivisme	19
3.3 De liefdesuitspraak als een gevoelsexpressie: Expressivisme	20
3.4 De liefdesuitspraak als een taalhandeling: Constitutivisme	23
3.5 Commitments, entitlements en twijfels	26
4. Conclusie	31
5. Epiloog: Advies voor twijfelaars en niet-twijfelaars	33
Bibliografie	35
Dankbetuiging	36

Inleiding

*Ob ich dich liebe, weiß ich nicht.
Seh ich nur einmal dein Gesicht,
Seh dir ins Auge nur einmal,
Frei wird mein Herz von aller Qual.
Gott weiß, wie mir so wohl geschicht!
Ob ich dich liebe, weiß ich nicht.
– Johann Wolfgang von Goethe (Sesenheimer Lieder, 1770)*

De vraag of je wel of niet van iemand houdt hoort bij het type vragen om wakker van te liggen. Liefde en verliefdheid kunnen ons het leven zowel mooi als moeilijk maken, maar zodra er ergens twijfels en onzekerheden in het spel zijn wordt het leven vooral ondraaglijk. Moet je wel of niet tegen de ander zeggen dat je van diegene houdt? Want houd je wel écht van hem of haar? Hoe kom je hierachter? Dit soort vragen draaien om liefdestwijfel. Wie zich dergelijke vragen stelt, twijfelt over de eigen liefde voor iemand anders. De steller van de vraag lijkt op zoek te zijn naar aanwijzingen, redenen of rechtvaardigingen voor het houden van iemand. Op internetblogs, in tijdschriften en zelfhulpboeken zijn talrijke vormen van advies te vinden over wat je in zo een geval moet doen. Daarnaast hebben er vele psychologen, datingscoach en relatietherapeuten hun werk van gemaakt en houden zich zelfs sommige filosofen bezig met het thema van de liefdestwijfel.

Een interessant voorbeeld van een filosofische benadering van liefdestwijfel is *Zelfhulp bij liefdestwijfel* (2017) van Wim de Muijnck. De Muijnck stelt daarin dat deze twijfels ons het leven en onze relaties moeilijk maken, maar tegelijkertijd kunnen we er niet zomaar mee ophouden en moeten we de twijfels serieus nemen. Een vraag als ‘houd ik van hem?’ vereist volgens De Muijnck een *liefdesoordeel*: een helder ‘ja’ of ‘nee’.¹ De Muijnck lijkt hiermee te veronderstellen dat er een moment is waarop je zeker kan weten of dit het geval is of niet. De beste strategie om hierachter te komen is volgens De Muijnck’s eigen advies om zekere *aanknopingspunten* bij de ander te gaan zoeken en tellen.² Een aanknopingspunt beschouwt De Muijnck als een soort eigenschap van de ander die aansluit aan je eigen capaciteiten en behoeftes, zoals een persoonlijkheidskenmerk van de ander. Als er vervolgens in jouw ogen voldoende aanknopingspunten zijn dan kun je stoppen met twijfelen.

De Muijnck’s benadering is een voorbeeld van wat ik in dit betoog als een epistemologische insteek met betrekking tot liefdestwijfel zal classificeren. De vraag die in het geval van epistemische twijfels wordt gesteld is de volgende: weet ik zeker dat ik van de

¹ Wim de Muijnck, “Zelfhulp bij Liefdestwijfel,” in *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, red. Wim de Muijnck (Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017), 91-92.

² De Muijnck, “Zelfhulp bij Liefdestwijfel”, 103-105.

ander houd of niet? Deze insteek is, zoals ik verderop zal argumenteren, echter problematisch omdat ik allereerst betwijfel dat ‘houden van iemand’ iets is waarvan ik zeker kan weten (of bepalen) dat het waar is. Aan de hand van pyrronistisch scepticisme zal ik uitleggen dat het in een romantische relatie geen productieve houding is om naar de epistemische waarheid of werkelijkheid van je gevoelens, gedachtes en gedragingen tegenover je (potentiële) partner te zoeken. In plaats daarvan stel ik voor om de twijfels eerder als existentiële twijfels te begrijpen, die vaak onvermijdelijk zijn in ons leven en juist ook heel gewoon.

Daarnaast denk ik dat in een epistemologische insteek de verkeerde vraag centraal staat, waardoor verhuld wordt waarover we het eigenlijk hebben bij dat houden van. In plaats van het onderzoeken van legitieme redenen voor het maken een liefdesoordeel, wil ik in mijn argumentatie daarom een stap teruggaan en kijken naar wat we eigenlijk doen als we zeggen dat we van iemand houden. Gangbare perspectieven op liefde lijken te veronderstellen dat duidelijk is wat we bedoelen en doen als we tegen iemand zeggen ‘ik houd van jou’. Ook een bekende stelling als ‘liefde is een werkwoord’, welke liefde als een handeling begrijpt, blijft vaak obscuur over de concrete aard van een dergelijke handeling.

In mijn analyse van de *liefdesuitspraak* – ‘ik houd van jou’ – zal ik ingaan op drie verschillende manieren om de uitspraak te interpreteren. Ten eerste kunnen we het doen van een dergelijke uitspraak als de constatering van het hebben van een bepaalde mentale toestand begrijpen. Hierbij moeten van tevoren de juiste of legitieme aanwijzingen aanwezig zijn in diegene die de uitspraak doet, wat in de buurt komt, zoals ik zal beargumenteren, van het epistemologisch perspectief op liefdestwijfel. Ten tweede kunnen we het doen van de liefdesuitspraak simpelweg als de directe expressie van een gevoel beschouwen. Door ‘ik houd van jou’ tegen een ander te zeggen worden de kenmerkende gevoelens voor de ander getoond, op dezelfde manier als door middel van bijvoorbeeld een kus of omhelzing. Ik zal echter laten zien dat deze eerste twee interpretaties een aantal problemen of tekortkomingen hebben en zal tenslotte voor een derde interpretatie pleiten. In deze derde interpretatie, die ik de constitutivistische interpretatie noem, wordt de liefdesuitspraak als een taalhandeling oftewel performatieve uitspraak beschouwd. Het centrale idee hierachter, gebaseerd op het werk van de taalfilosoof J. L. Austin, is dat iemand door middel van het uiten van de liefdesuitspraak vooral iets *doet*, en niet alleen iets zegt of rapporteert. ‘Houden van iemand’ verwijst in dit geval niet naar een mysterieuze, transcendente toestand of emotie, of naar een epistemische waarheid. Het zeggen van ‘ik houd van jou’ is veel meer een communicatieve handeling waarbij een *commitment* wordt gemaakt. Je committeert je aan een bepaalde handelingswijze tegenover jezelf en de ander, je gaat een verbintenis aan, wat kan betekenen dat je bij elkaar blijft, voor elkaar en voor de relatie gaat zorgen, betrokken blijft en exclusiviteit in acht neemt.³ Uit de liefdesuitspraak vloeien dus directe en indirecte

³ In hoofdstuk 3 zal ik verder ingaan op de betekenis van het commitment en stellen dat het afhankelijk is van context, cultuur en zelfs van individuele opvattingen over wat de concrete handelingen en verwachtingen

(toekomstige) handelingen voort. Het maken van een dergelijk commitment betekent dan echter niet alleen dat iemand bepaalde dingen moet doen of laten, maar het staat juist ook nieuwe dingen toe. Daarmee opent zich een nieuwe ruimte van handelingen die de liefdesrelatie met de specifieke ander betekenisvol maakt. Hoe dat precies werkt zal ik in mijn uiteenzetting met de constitutivistische interpretatie van de liefdesuitspraak duidelijker maken.

Het kijken naar wat er gebeurt als iemand tegen een ander ‘ik houd van jou’ zegt, en het begrijpen van de liefdesuitspraak als het maken van een commitment, dragen uiteindelijk ook bij aan een nieuwe kijk op liefdestwijfel. Zoals ik zal uitleggen is het namelijk in geval van de liefdesuitspraak, in tegenstelling tot simpelere taalhandelingen, niet altijd duidelijk en vaststaand wat het commitment met zich meebrengt en hoe het tot stand komt. Tegelijkertijd zal ik beweren dat we juist door en in het maken van dergelijke commitments leren en begrijpen wat het betekent om tegen iemand te zeggen ‘ik houd van jou.’ Hieruit volgen ook een aantal implicaties voor hoe iemand in mijn ogen het best kan omgaan met liefdestwijfel die ik aan het eind van deze scriptie als advies voor twijfelaars en niet-twijfelaars zal samenvatten.

Voor mijn betoog begin ik als vertrekpunt met een beschrijving van De Muijnck’s kijk op liefdestwijfel, die verschillende strategieën omvat die wel of niet bruikbaar zijn volgens hem. Zijn eigen insteek zal ik in hoofdstuk 2 als een voorbeeld van een epistemologische benadering van de kwestie gebruiken en er met behulp van pyrronistisch scepticisme kritiek op leveren. In hoofdstuk 3 wordt vervolgens gekeken naar de betekenis van de liefdesuitspraak en worden de drie genoemde interpretaties besproken. Hierbij zal ik voor de eerdergenoemde constitutivistische interpretatie pleiten en deze terugkoppelen aan liefdestwijfel. Voortbouwend op het resultaat van mijn betoog, zal ik tenslotte in de epiloog uitgebreid mijn eigen advies formuleren over liefde en liefdestwijfel.

omtrent dit commitment zijn. Exclusiviteit hoort hier bijvoorbeeld niet vanzelfsprekend bij, zoals in het geval van polyamorie.

1. Het probleem van de twijfelaar

1.1 Liefdestwijfel: Onbruikbare strategieën

In *Zelfhulp bij liefdestwijfel* waagt De Muijnck zich aan het formuleren van een strategie voor iemand die twijfelt over het antwoord op een vraag als ‘Houd ik wel echt van hem?’ of ‘Houd je wel echt van me?’. De Muijnck vertrekt hierbij vanuit een redelijk duidelijk perspectief op deze twijfels:

‘Het probleem is, kortom, dat van iemand die een speciale ander op het oog heeft, maar er niet uitkomt of hij echt van deze persoon houdt. De vraag is wat zo iemand het best kan doen om niet langer te hoeven twijfelen.’⁴

Uit deze definitie van het probleem blijkt dat liefdestwijfel volgens De Muijnck iets is dat een echte, gezonde liefdesrelatie in de weg staat, het gaat om ‘giftige’ twijfels⁵ waar de twijfelaar van af wil en moet. De strategieën, die De Muijnck vervolgens onderzoekt, zijn erop gericht iemand te helpen om te bepalen of je wel of niet van iemand houdt. Dit ‘houden van’ lijkt dan iets te zijn waarvan je, door het toepassen van een strategie, achter kan komen of je dat wel of niet doet. Mensen die al van iemand houden hebben blijkbaar het geluk geen last te hebben van deze twijfels, ze zijn al ‘binnen’⁶, ze hebben overtuigd ‘ja’ gezegd en bevinden zich in een liefdesrelatie die zich meer of minder vanzelf in stand lijkt te houden.

De Muijnck bespreekt drie verschillende strategieën die een twijfelaar zouden kunnen helpen met het vellen van een liefdesoordeel, waarvan de eerste twee niet recht blijken te doen aan de aard van het probleem. De strategie *zelfonderzoek*, waarbij de twijfelaar een empirisch-achtig onderzoek uitvoert inclusief operationaliseren en data verzamelen, is volgens De Muijnck weinig effectief omdat liefde geen goed toetsingscriterium lijkt te zijn.⁷ Voor een dergelijk onderzoek is een zo vast en objectief mogelijke definitie noodzakelijk, maar dit is lastig in dit geval. De kans is klein dat het vervullen van objectief toetsingscriterium ons gaat overtuigen om van iemand te gaan houden.

De tweede strategie, die De Muijnck *eigen kweek* noemt, stelt simpel gezegd dat je maar gewoon zelf die liefde, die blijkbaar in het geval van liefdestwijfel ontbreekt, moet gaan kweken.⁸ ‘Liefde is een werkwoord’: je moet aan de slag, de sprong maar wagen. En door de relatie met de ander simpelweg aan te gaan ontstaan pas de gevoelens, de gedeelde verhalen en de beminnelijke eigenschappen die je dan uiteindelijk van de ander laten houden. De Muijnck verwijst hierbij ook onder andere naar Katrien Schaubroeck en Frank Hindriks, die allebei op hun eigen manier argumenteren dat de redenen om van iemand te houden relatie-

⁴ De Muijnck, 92.

⁵ Ibid., 91.

⁶ Ibid., 99.

⁷ Ibid., 93-94.

⁸ Ibid., 97-98.

afhankelijk zijn, ze zijn ontstaan pas tegelijk met de liefde voor de ander zelf.⁹ ‘Houden van’ zou in dit geval in het begin van een relatie iets betekenen als ‘ik wil graag van je gaan houden’.¹⁰ Als je twijfelt zou je dus erop moeten vertrouwen dat er juist door het aangaan van een relatie, door het durven geven van een liefdesverklaring, de nodige redenen en overtuigingen ontstaan, waardoor de twijfels tenslotte zullen ophouden. Voor De Muijnck is dit echter problematisch omdat de twijfelaar nu eenmaal twijfelt:

‘Zolang iemand over zijn liefde twijfelt, kan hij dus niet bij de redenen komen waarom hij zónder die twijfel van de ander gehouden zou hebben.’¹¹

Hiermee lijkt De Muijnck te veronderstellen dat houden van en twijfelen elkaar uitsluiten; als je al van iemand houdt ben je immers ‘binnen’ en wordt je liefde voor de ander al vanzelf gekweekt. Als je liefdestwijfel hebt kun je niet zomaar de sprong wagen, niet zomaar ergens de knoop doorhakken en van de ander gaan houden. Je bent volgens De Muijnck namelijk aan de ander een ‘liefdesverklaring uit overtuiging verschuldigd’.¹² Simpelweg hopen dat een liefdesuitspraak zichzelf waarmaakt voldoet hier niet aan, het komt niet uit het hart. De Muijnck concludeert dan ook dat de twijfelaar zich hierbij op een ‘dood punt’ bevindt.¹³

1.2 De Muijnck’s strategie: Aanknopingspunten tellen

Volgens het perspectief dat De Muijnck onder de strategie *eigen kweek* samenvat lijkt het niet mogelijk te zijn om buiten een liefdesrelatie ‘feiten’ te vinden waarop een liefdesoordeel kan worden gebaseerd. Maar het zijn volgens De Muijnck juist een bepaald type feiten, die losstaan van de relatie (die dus misschien nog helemaal niet bestaat in het geval van een twijfelaar), die een twijfelaar verder kunnen helpen. Deze bruikbare feiten zullen de in de inleiding genoemde aanknopingspunten (of *affordances*) blijken te zijn.

De Muijnck vertrekt voor zijn eigen strategie, die hij *oplettendheid* noemt, vanuit de aanname dat ‘ik hou van jou’ een waardeoordeel is.¹⁴ Dit waardeoordeel is niet alleen een puur subjectieve uitspraak, maar bevat een feitelijk component in vorm van een veronderstelling: veronderstellingen over dat waarover je een uitspraak doet, dat wat dus onderdeel is van de feitelijke wereld buiten ons. Waar het om gaat zijn de door mij veronderstelde feiten over de ander, die uiteindelijk tot een liefdesoordeel leiden. Deze feiten kunnen we volgens De Muijnck het best als aanknopingspunten begrijpen, feiten over de

⁹ Zie Katrien Schaubroeck, “Redenen voor Liefde”, en Frank Hindriks, “Ware Liefde zonder Uniceit: Goede Redenen voor Romantische Liefde”, allebei in *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, red. Wim de Muijnck (Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017), 35-50 & 69-90.

¹⁰ De Muijnck, 98.

¹¹ Ibid., 99.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., 100.

¹⁴ Ibid., 101-103.

ander waar ik ‘iets mee kan’.¹⁵ De aanknopingspunten kunnen per persoon verschillen, omdat iedereen verschillende capaciteiten en behoeftes heeft, maar ze hebben iets feitelijks dat losstaat van de relatie met de ander (in tegenstelling tot de bij *eigen kweek* genoemde relatie-afhankelijke redenen). Door alle illusies heen, die verliefdheid met zich mee kan brengen, gaan onze gevoelens immers nog steeds over een feitelijk iemand.

De strategie die De Muijnck aanraadt houdt dan ook in dat de twijfelaar de ogen openhoudt voor de aanknopingspunten bij de ander, de potentiële liefdespartner. Ook al verschilt het individueel wat een geldig aanknopingspunt is, is het een objectief gegeven welke er bij dezelfde persoon te vinden zijn.¹⁶ Wat je als twijfelaar dan moet doen, is je aanknopingspunten (bij de ander) gaan tellen:

‘Gezien de onvoorspelbaarheid van het hele eventuele liefdestraject nadat dit eenmaal in gang gezet zal zijn, hoeft de oplettende twijfelaar zich namelijk maar één ding af te vragen: zijn de affordances voor mij dik of dun gezaaid bij deze ander? Dat lijkt geen al te moeilijke vraag, ze vereist geen voorspellende blik, en ‘dik of dun’ zou weleens een tamelijk robuust criterium kunnen zijn voor de kans van slagen van de overwogen liefde. Weinig aanknopingspunten vormen een wankele basis, veel aanknopingspunten een stevige. Hoeveel genoeg is, moet de twijfelaar natuurlijk wel zelf beslissen.’¹⁷

¹⁵ De Muijnck, 103.

¹⁶ Ibid., 104-105.

¹⁷ Ibid., 105.

2. Epistemische vs. existentiële liefdestwijfel

2.1 De Muijnck's epistemologisch perspectief op liefde

De strategie die De Muijnck als oplettendheid uitwerkt zou men als een appel kunnen begrijpen om een liefdesrelatie altijd met een vleugje realiteit te beschouwen: wat zijn de daadwerkelijke, feitelijke dingen bij de ander (interesses, eigenschappen, ervaringen) die aansluiten bij je eigen capaciteiten en behoeftes? En als er te weinig van dit soort aanknopingspunten zijn, is dit het dan wel waard, of is het slim, om een liefdesoordeel uit te spreken? Dit lijkt intuïtief een waardevol advies voor iemand die liefdestwijfel heeft. Wie van iemand houdt, maakt zich immers, in De Muijnck's woorden, 'kwetsbaar voor de feiten.'¹⁸ In wat volgt wil ik echter laten zien dat deze strategie niet aan het soort twijfels ontkomt dat ze probeert te verhelpen. Hierbij zal ik stellen dat De Muijnck's benadering een voorbeeld is waarin liefdestwijfel als epistemische twijfel wordt begrepen, en dat de problemen van de strategie hieruit voortkomen. Tenslotte zal ik erop ingaan hoe dit samenhangt met de aannames die De Muijnck doet over wat we doen als we van iemand houden en als we daarover twijfelen.

De Muijnck vertrekt vanuit de aanname dat je als twijfelaar niet weet of je écht van iemand houdt, waarmee hij dan ook veronderstelt dat er een moment is waarop je dat wél weet, een moment waarop je een antwoord hebt op deze liefdesvraag. In zijn geval gaat het om de aanknopingspunten: het hebben van te weinig aanknopingspunten is een 'nee', het hebben van voldoende aanknopingspunten is een 'ja'.¹⁹ Deze aanname maakt ook deel uit van zijn kritiekpunt tegenover andere benaderingen, dat je als twijfelaar namelijk de sprong toch niet gaat wagen, want dit is juist precies waarover je twijfelt. Echter, als het criterium het aantal aanknopingspunten is (waarover de twijfelaar volgens De Muijnck zelf moet beslissen), dan verplaats je alleen maar die grens van wel of niet beslissen, of van wel of niet overtuigd zijn van je liefde. Want de vraag naar hoeveel voldoende is, is een geheel nieuwe vraag die vol zit met onzekerheden die lijken op het soort waarvan de twijfelaar al last ervaart. Kortom, met de strategie *oplettendheid* lijkt je niet te ontkomen aan het soort twijfels of het probleem waar De Muijnck het over heeft.²⁰ Je kunt je afvragen of ze wel behulpzaam is voor een twijfelaar, juist als de strategie 'de twijfel zelfs [zou] kunnen doen toenemen', zoals De Muijnck zelf aangeeft.²¹

¹⁸ De Muijnck, 103.

¹⁹ Het is in De Muijnck's betoog als het ware niet helemaal duidelijk wat precies de consequentie is van 'dun' of 'dik' gezaaide aanknopingspunten. Dat je dan wel of niet van iemand houdt of moet gaan houden? Dat je moet stoppen met twijfelen? Hier kom ik later in deze paragraaf op terug.

²⁰ Wat deze strategie betreft zou ik vanuit mijn perspectief eerder stellen dat je zodra je twijfelt al oplettend bent: je stelt vragen over waarom je wel of niet met de ander samen wilt zijn.

²¹ De Muijnck, 105.

Een benadering als die van De Muijnck loopt in mijn ogen op dit punt vast omdat achter zijn aannames over liefdestwijfel schuilgaat wat ik een *epistemologische* insteek van liefde noem. Dit wordt op meerdere momenten van zijn argumentatie duidelijk. Zoals eerder gezegd lijkt in een dergelijke insteek te worden verondersteld dat er iets gaat gebeuren, of dat er een moment komt, dat het verschil maakt tussen twijfelen (oftewel geen echte liefde) en een overtuigende liefdesverklaring (oftewel echte liefde). Zo heeft De Muijnck zelf het over liefde als een keurmerk of eretitel: je vraagt je als twijfelaar af of je gevoelens tegenover de ander ‘het keurmerk ‘echte liefde’ verdienen’.²² En vervolgens is hij op zoek naar de epistemische drempel vanaf wanneer dit het geval is. Door het over een eretitel te hebben die je moet verdienen, en bovendien over een *liefdesoordeel*, maakt De Muijnck van elke ‘ik houd van jou’ een soort rechtvaardiging of hoger inzicht. Je zou moeten kunnen beargumenteren en verdedigen waarom je een dergelijke uitspraak doet, en waarom de ander deze verdient.²³ Als niet-twijfelende liefhebber lijkt je namelijk te beschikken over deze kennis.

In dit verschil tussen een twijfelaar en een niet-twijfelaar, dat De Muijnck impliciet maakt, komt de epistemologische kijk op liefde ook duidelijk terug. In zijn kritiek op de strategie die hij *eigen kweek* noemt, is het de niet-twijfelaar die al ‘binnen’ is en zich dus geen zorgen meer hoeft te maken, terwijl de twijfelaar dat niet is en deze strategie dus niet van nut is voor hem of haar. Bij dat ‘binnen’ zijn lijkt weer de aanname te worden gemaakt dat de twijfelaar iets niet (goed genoeg) weet, wat de niet-twijfelaar wel weet. Ik zou willen beweren dat dit onderscheid foutief is, dat er hierbij niet iets essentieels is dat voor een twijfelaar niet zou gelden en voor een niet-twijfelaar wel, of dat er überhaupt een strikte lijn te trekken is tussen mensen die wel of niet twijfelen. Hierop zal ik in de epiloog, na een uitgebreide schets van mijn eigen perspectief op liefdestwijfel en de liefdesuitspraak, terugkomen.

Het duidelijkst wordt het epistemologisch karakter van een benadering als die van De Muijnck in zijn concrete voorstel om aanknopingspunten te gaan tellen. Door het aantal aanknopingspunten als criterium te hanteren kwantificeer je het complexe probleem van liefdestwijfel, hoewel een onderwerp als liefde intuïtief het laatste zou zijn waarbij we het over kwantiteit in plaats van kwaliteit zouden willen hebben. Tellen en een grenswaarde bepalen lijkt op een epistemologisch criterium, waarbij je altijd ergens de grens moet blijven leggen tussen een ‘ja’ of ‘nee’, een waar of onwaar.

²² De Muijnck, 96.

²³ Dat is ook wat achter de Muijnck’s bewering zit, dat je de ander een liefdesoordeel uit overtuiging *verschuldigd* bent, zie 1.1.

Van tellen en weten naar van iemand houden

Waar ik tot dusver nog niet op ben ingegaan, is de vraag waar bij De Muijnck deze grens, die bij een dergelijke epistemologische benadering hoort, eigenlijk precies over gaat. Wat is het dat de niet-twijfelaar wel heeft of weet of doet, wat volgt uit het ‘ja’ of ‘nee’ dat de twijfelaar tracht te geven? Als we kijken naar het citaat aan het einde van het vorige hoofdstuk, dat tevens de laatste paragraaf van De Muijnck’s *Zelfhulp bij liefdestwijfel* vormt, lijkt niet meer duidelijk te zijn waarover de twijfelaar in dit geval eigenlijk beslist. Als je voor jezelf voldoende aanknopingspunten hebt gevonden, betekent dat dan dat je van de ander houdt? Of dat je er dan zeker van kan zijn? Bij De Muijnck blijft het redelijk in het duister wat het in zijn benadering eigenlijk betekent om van iemand te houden. Hij zet liefde wel gelijk aan een soort eretitel, maar zegt verder niets over wat de consequentie ervan is, of van het liefdesoordeel (dat de twijfelaar niet in staat is om te vellen). Het is mogelijk dat hij daarmee simpelweg het aangaan van een relatie bedoelt, dat dat is wat je aandurft als er genoeg aanknopingspunten zijn. Maar dit volgt niet uit de manier waarop hij het over liefde, houden van, en twijfelen heeft. Ik zou op dit punt net zo goed kunnen vragen wat het precies is waarover de twijfels gaan. Maar het antwoord ‘of je van de ander houdt’ (zie eerste citaat in 1.1) helpt ons niet verder als ook niet duidelijk is wat dit inhoudt.

In mijn eigen benadering van liefdestwijfel zal in latere hoofdstukken dan ook de vraag centraal staan, wat we eigenlijk doen als we zeggen dat we van iemand houden. Dit is volgens mij een cruciale vraag die vaak over het hoofd wordt gezien als filosofen het zomaar over het abstracte idee hebben dat ze ‘liefde’ noemen. Maar voordat ik daar verder op inga, wil ik eerst duidelijk maken welke plek twijfels in mijn benadering hebben. Liefdestwijfel wordt namelijk in mijn ogen, ook al is het maar impliciet, te snel en ten onrechte als *epistemische* twijfel beschouwd, zoals in De Muijnck’s perspectief. Daardoor lijkt de twijfel buiten jezelf te worden geplaatst, en evenzo de oplossing ervan die je vervolgens moeizaam moet gaan zoeken. Aan de hand van pyrronistisch scepticisme zal ik in de volgende paragraaf uitleggen waarom dit problematisch is en hoe we liefdestwijfel anders kunnen begrijpen.

2.2 Pyrronistisch scepticisme: Epistemische vs. existentiële twijfels

Een epistemologische benadering van liefde lijkt te veronderstellen dat houden van iemand iets is wat je kan weten, in de zin dat een uitspraak erover ofwel waar of onwaar is. Een vraag als ‘houd ik echt van hem?’ veronderstelt (met name door het woordje ‘echt’) de mogelijkheid dat je misschien zegt dat je van de ander houdt, maar dat dit eigenlijk niet het geval is. Op vergelijkbare manier veronderstelt de vraag ‘wanneer weet je dat je echt van iemand houdt?’ een meer of minder universele maatstaf waaraan je de waarheidswaarde van je liefde kan meten, en die een mogelijk liefdesoordeel feitelijk maakt. In de traditie van het scepticisme

staat de aanname centraal, dat juist dergelijke ware inzichten en een dergelijke maatstaf niet mogelijk zijn. Er is geen waar of onwaar, en dientengevolge zijn er geen zekere kennis en overtuigingen over de dingen in de wereld. In deze paragraaf zal ik een bepaalde vorm van dit soort sceptische ideeën toepassen op liefdestwijfel.

Het scepticisme dat is voortgekomen uit de leer van Pyrrho van Elis (ca. 362-270 v.Chr.), *pyrronistisch scepticisme* genoemd, geeft het klassieke scepticisme een morele lading: het richt zich tegen de autoriteit van en het streven naar kennis.²⁴ Hierbij gaat het dan niet meer puur om de vraag in hoeverre kennis überhaupt mogelijk is,²⁵ maar meer nog in hoeverre kennis wel iets goeds is en tot een gelukkig leven kan leiden. Daarmee onderscheidt pyrronistisch scepticisme zich van het moderne debat over scepticisme, dat zich voornamelijk met het probleem van de externe wereld bezighoudt.²⁶ Het kan worden begrepen als een morele houding, die draait om het uitstellen van je oordeel over de dingen in de wereld.²⁷ Alleen in het streven om niet te beslissen over waar en onwaar (dat het zó is, en niet zo) kun je de innerlijke rust en kalmte bereiken die je nodig hebt om een gelukkig leven te leiden. Hiermee zet het pyrronistisch scepticisme zich af tegen het dogma van ‘meer kennis leidt tot meer geluk’, zoals het te vinden is in de Sokratische denktraditie, maar ook in het huidige verwetenschappelijkte Westerse denken. Daarnaast richt het zich tegen de analoge bewering dat het kennis is dat ons in staat stelt om ons doel te bereiken.²⁸

Het probleem van het criterium

De link met de liefdeskwesie is hierbij in mijn ogen al snel gelegd: als twijfelaar lijkt je op zoek te zijn naar kennis die je in staat stelt om van de ander te houden. Een dergelijke kennis is in dit geval echter niet beschikbaar, en zou je daarnaast ook niet verder helpen. Als je liefde naar iets verheft dat een waarheidswaarde bevat, vertroebel je de zaak. Het is dan ten eerste niet duidelijk wat het eigenlijk precies is wat waar of onwaar is, hetgeen waarover de twijfelaar blijkbaar (nog) geen kennis heeft. Ten tweede moet je de waarheidswaarde legitimeren aan een maatstaf. Binnen het pyrronistisch scepticisme wordt dat ook wel ‘het probleem van het criterium’ genoemd: als er twee tegenovergestelde opties of opinies zijn, die allebei niet-evident zijn – en in die zin gelijkwaardig – hoe vel je in dat geval van onenigheid

²⁴ David R. Hiley, “The Deep Challenge of Pyrronian Scepticism,” *Journal of the History of Philosophy* 25.2 (1987): 185, doi:<https://doi.org/10.1353/hph.1987.0019>.

²⁵ Strenggenomen is pyrronistisch scepticisme, in tegenstelling tot het klassieke scepticisme, het in feite zelfs niet eens met de stelling dat er niets is dat men zeker kan weten, want zelfs deze stelling is dogmatisch en vormt een oordeel over de werkelijkheid.

²⁶ Dat wil zeggen: Hoe kan ik er zeker van zijn dat de dingen buiten mijn gedachtes wel bestaan?

²⁷ Hiley, “The Deep Challenge of Pyrronian Scepticism,” 186.

²⁸ *Ibid.*, 188.

een oordeel?²⁹ Hiervoor is een criterium nodig, maar hoe moet je het criterium in dat geval legitimeren? Dit leidt óf tot een eindeloze regressie van criteria en rechtvaardigingen, óf tot een louter arbitraire en dogmatische acceptatie van een criterium.³⁰ Omdat het in dit geval onmogelijk is om een tegenstelling of onenigheid op te lossen, kun je een oordeel hierover beter uitstellen.

Dit probleem kwam al aan bod in mijn kritiek op epistemologische benaderingen van liefde en liefdestwijfel. Als je naar een maatstaf zoekt om vast te stellen of je liefde voor iemand ‘echt’ is, blijf je maar draaien in een cirkel van legitimerende criteria. Het moeten vaststellen van een grens tussen waar en onwaar, zoals in paragraaf 2.1 besproken, is echter iets waaraan je niet ontkomt als je liefde en liefdestwijfel epistemologisch benadert. Daarom is het in mijn ogen fout om liefdestwijfel als een epistemische twijfel te beschouwen. Het epistemologische geloof in het bestaan van het enige juiste antwoord, zoals het door De Muijnck genoemde *liefdesoordeel*, is precies waar pyrronistische sceptici zich tegen verzetten. Volgens hen zal een houding, waarin je constant wilt oordelen over en geloven in dingen die niet evident zijn, dingen waartegen altijd tegenargumenten kunnen worden ingebracht, voor onrust zorgen in je leven.³¹ En houden van iemand is precies een dergelijk niet-evident ding dat moeilijk te bewijzen is. Daarom is tenslotte ook een vraag als ‘waarom houd ik van hem?’ een misleidende vraag waarop er geen bevredigend antwoord te vinden is (‘vanwege zijn mooie groene ogen’, terwijl andere mensen ook mooie groene ogen hebben; ‘omdat we nog steeds bij elkaar zijn’, terwijl mensen blijkbaar ook zonder relatie van iemand kunnen houden; ‘omdat hij bij me blijft en voor me zorgt,’ terwijl hij tegelijkertijd niet samen wil gaan wonen omdat hij zijn persoonlijke ruimte belangrijk vindt). Dit komt ook terug in het perspectief van de al eerdergenoemde Katrien Schaubroeck over mogelijke redenen om van iemand te houden.³² In haar insteek komt een argumentatie naar voren tegen de mogelijkheid van epistemische vormen van redenen voor liefde, die vergelijkbaar is met mijn argumentatie tegen epistemische twijfels in de liefde.

Uit een pyrronistisch perspectief op liefdestwijfel kan de volgende conclusie worden getrokken: Als het *epistemische* twijfels zijn waarover je het hebt, dan heb je er niets aan, maak je het jezelf alleen lastiger, en kun je deze beter vermijden. Hiermee wil ik echter niet stellen dat er in, of voorafgaand aan, een liefdesrelatie geen ruimte is voor twijfel, verre van zelfs. Liefde of romantische relaties zijn bij uitstek een domein van vele onzekerheden en obstakels. Ik ontken de liefdestwijfel van de twijfelaar niet, maar deze moet in mijn ogen als *existentiële* twijfel worden herkend en benaderd.

²⁹ Interessant genoeg gaat De Muijnck zelf in zijn kritiek op de zelfonderzoek-strategie op het probleem van een toetsingscriterium voor liefde in (93-94), maar probeert uiteindelijk in zijn eigen strategie alsnog om een criterium te formuleren.

³⁰ Hiley, 197-198.

³¹ Hiley, 193-195.

³² Schaubroeck, “Redenen voor Liefde.”

Twijfelen en van iemand houden sluiten elkaar niet uit

Als we het over epistemische liefdestwijfel hebben, dan ontstaat er inderdaad een probleem ('houd ik echt van de ander?'), dat ook het uitgangspunt van De Muijnck's benadering vormt. Maar als we deze liefdestwijfel als existentiële twijfel ontmaskeren, dan is deze niet minder problematisch dan de gewone onzekerheden die het leven met zich meebrengt (i.e. dat je de toekomst niet kan voorspellen en dat dingen altijd kunnen veranderen). De Muijnck wil het volgens mij waarschijnlijk zelf ook niet over een epistemische soort twijfels hebben. Hij heeft het immers ook over de kwetsbaarheid die bij een liefdesrelatie hoort, zoals aan het begin van 2.1 genoemd. Deze 'kwetsbaarheid voor de feiten' interpreteert hij echter noodzakelijk ook als epistemisch, in de zin dat de ander puur een verzameling feiten is waarover je uiteindelijk een oordeel moet vellen. Maar dit is niet het enige waar je je kwetsbaar voor maakt: je maakt je kwetsbaar voor een andere persoon met een eigen wil, en het is tenslotte het samenkomen van twee verschillende mensen, jij en de ander, dat een relatie zo kwetsbaar maakt. Het 'helder ja of nee'³³ dat volgens De Muijnck nodig is als antwoord op de liefdesvraag, lijkt voort te komen uit het idee dat het als een rechtvaardiging of legitimatie moet gelden, terwijl de kans veel groter is, als we het over existentiële twijfels hebben, dat je nooit voor altijd een helder ja of nee op een dergelijke vraag zal hebben. Het moment waarop je zeker weet dat je van de ander houdt, is er niet. Het enige moment dat er kan zijn is dat van de sprong, precies de sprong die De Muijnck probeert te vermijden en die niet binnen een epistemologische benadering van liefde past.³⁴ Een relatie tussen twee mensen, het 'wij' dat ermee ontstaat, blijft een wankelend iets met oog op de uitdagingen van het leven en juist ook vanwege de feiten van de ander (zoals bijvoorbeeld een andere woonplaats, tegenstrijdige toekomstplannen of gewoontes). In paragraaf 3.5 zal ik dit aspect van 'de sprong wagen' uitwerken als het durven aangaan van het commitment van de relatie, en daarmee de link leggen tussen liefdestwijfel en de vraag wat we eigenlijk doen als we zeggen dat we van iemand houden.

Mijn toepassing van het pyrronistisch scepticisme op liefdestwijfel heeft duidelijk gemaakt dat houden van iemand en twijfelen elkaar helemaal niet hoeven uit te sluiten, zoals het wel het geval lijkt te zijn bij De Muijnck (zie tweede citaat 1.1). Dit geldt althans als we de enige twijfels die ertoe doen in de liefde als existentieel van aard identificeren. Deze gaan in eerste instantie over jezelf (e.g. 'vertrouw ik erop dat ik gelukkig word als ik investeer in deze relatie?', 'kan ik een lange afstandsrelatie aan?', 'hoe zorg ik voor mijn partner als de omstandigheden veranderen?') en niet over een zekere kennis of eigenschappen van de ander. Vanuit een ethisch standpunt is het volgens mij zelfs noodzakelijk om deze twijfels – voor

³³ De Muijnck, 92.

³⁴ Hierbij is het belangrijk om op te merken dat deze sprong voor sommige mensen vanzelfsprekend lijkt, bijvoorbeeld omdat ze knetterverliefd zijn of omdat ze een sterk afhankelijke persoonlijkheid hebben. In mijn benadering beschouw ik dit echter als situatie- en persoonsafhankelijke uitzonderingen, wat in De Muijnck's benadering het tegenovergestelde geval lijkt te zijn.

zover ze aanwezig zijn – te accepteren om gelukkig te zijn in een relatie. Verwijzend naar De Muijnck's onderscheid tussen gezonde en giftige twijfels,³⁵ beschouw ik deze existentiële twijfels daarmee als gezonde, gewone twijfels. Ze hangen namelijk samen met het durven aangaan van een commitment, het durven vertrouwen in jezelf, en, in pyrronistische termen, met het uitstellen van het oordeel. De epistemische twijfels daarentegen, waarbij je zoekt naar antwoorden buiten jezelf, tel ik net als De Muijnck, al vanuit een andere argumentatie, tot giftige twijfels.

³⁵ De Muijnck, 91.

3. Wat doe je wanneer je zegt ‘ik houd van jou’?

3.1 Waar hebben we het eigenlijk over? De betekenis van de liefdesuitspraak

In mijn benadering van liefdestwijfel als existentiële twijfel is al naar voren gekomen dat het denken over en het omgaan met twijfels samenhangt met de vraag wat we eigenlijk verstaan onder ‘houden van’. Dat wil zeggen, wat denken we eigenlijk dat je in dit geval aan het doen bent? En waar staat een liefdesverklaring of –uitspraak (‘Ik houd van jou’) precies voor? Dit staat gelijk aan de vraag naar wat het eigenlijk is waarover een twijfelaar twijfelt. In mijn eerdere kritiek (zie 2.1) heb ik al aangegeven dat De Muijnck juist op deze vraag geen duidelijk antwoord geeft, wat problematisch is voor de rest van zijn betoog. Immers is de manier waarop ‘houden van’ en ‘liefde’ gedefinieerd is, bepalend voor de mogelijke aanpak van het probleem van de twijfelaar. Meestal wordt impliciet een definitie van deze twee concepten verondersteld, waarbij het dan maar de vraag is op welke gronden deze definities gerechtvaardigd zijn.³⁶ Zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk is geworden, lijkt De Muijnck impliciet een epistemologisch concept van liefdestwijfel te veronderstellen. Het is gebleken dat in dit geval een liefdesuitspraak een soort meetbare claim of een conclusie op basis van specifieke kennis zou moeten zijn. Vanuit een sceptisch standpunt is dit echter een foutieve insteek, onder andere vanwege het criteriumprobleem. De aanname van De Muijnck is dat de twijfelaar iets (nog) niet weet wat de niet-twijfelaar wel weet. Mijn insteek is daarentegen dat we helemaal niet moeten kijken naar wat de twijfelaar wel of niet weet, of hoe die tot een bepaalde kennis (over de ander) kan komen. We moeten kijken naar wat twijfelaars en niet-twijfelaars wel of niet *doen*.

Om liefdestwijfel beter te begrijpen is het daarom nodig om een stap terug te gaan en de volgende vraag te stellen: wat doen we eigenlijk als we tegen iemand zeggen ‘ik houd van jou’? Er zijn verschillende manieren om antwoord te geven op deze vraag naar de betekenis van een dergelijke uitspraak. Daarom zal ik in wat volgt onderscheid maken tussen drie relevante theorieën die uiteindelijk zullen helpen om mijn eigen positie duidelijk te maken: *detectivisme*, *expressivisme* en *constitutivisme*.³⁷ Een detectivistische liefdesuitspraak zou hierbij gelijk staan aan de constatering of rapportage van een mentale toestand (die we ‘houdend van iemand’ zouden kunnen noemen), een expressivistische liefdesuitspraak aan de

³⁶ Dit is ook waarom ik in mijn eigen benadering het begrip ‘liefde’ probeer te vermijden. Als ik het wel doe (omdat ik anderen citeer of omdat het conventioneel is wat betreft bepaalde kwesties), dan staat liefde in deze context gelijk aan de situatie waarin je zegt dat je van iemand houdt. En wat dat dan vervolgens betekent, wordt in dit hoofdstuk besproken. Mijn focus ligt op liefdestwijfel en liefdesuitspraken, en niet op liefde in het algemeen. Een liefdesuitspraak is niet per definitie hetzelfde als liefde (of van iemand houden). Maar in mijn insteek is de liefdesuitspraak in eerste instantie het enige waaraan we ons kunnen vasthouden als we willen onderzoeken wat we aan het doen zijn als we van iemand houden. Daarnaast kan op deze manier de samenhang met twijfels het meest duidelijk worden gemaakt.

³⁷ Van al deze theorieën zijn er uiteenlopende varianten in de literatuur te vinden, die mogelijk deels verschillen van de manier waarop ik ze hier definieer.

uiting van een mentale toestand of een directe gevoelsexpressie, en een constitutivistische liefdesuitspraak aan een taalhandeling waarbij een commitment wordt gemaakt.

Detectivisme is in mijn bespiegeling de theorie die hoort bij de eerder besproken, en bekritiseerde, epistemologische insteek. In mijn eigen insteek zal echter blijken dat alleen constitutivisme een plausibele en noodzakelijke aanzet biedt voor de verklaring van wat er aan de hand is als we zeggen dat we van iemand houden. Een liefdesuitspraak doen betekent in dit geval het maken van een commitment, tegenover jezelf en de relatie met de ander. Dit is ook waar de samenhang met mijn existentiële kijk op liefdestwijfel duidelijk zal worden: het is namelijk een twijfel aan het commitment dat je maakt, en niet een twijfel aan het bewijs voor de constatering die je maakt.

3.2 De liefdesuitspraak als een constatering: Detectivisme

Vanuit een epistemologisch perspectief lijkt ‘houden van’ of ‘liefde’ een statische, eendimensionale toestand te zijn die het resultaat is van een specifieke kennis, van een meer of minder empirisch (zelf)onderzoek. Met betrekking tot de betekenis van een uitspraak die je over jezelf doet, zou dit overeenkomen met wat in de literatuur over het algemeen *detectivisme* wordt genoemd.³⁸ Kernaanname hierbij is dat mentale toestanden gedetecteerd worden; je gaat in jezelf op zoek naar wat je denkt of voelt en je ontdekt vervolgens wat het geval is. Je stelt de mentale toestand vast en komt op deze manier tot zelfkennis. Hetgeen wat je als resultaat van dit proces uitspreekt, bijvoorbeeld als antwoord op een vraag als ‘hoe voel je je?’, staat dan gelijk aan een constatering. Als vanuit detectivisme wordt gekeken naar wat iemand doet die een uitspraak doet over zichzelf, zoals ‘ik houd van jou’, dan gaat het om een waarnemingsproces waarin diegene aanwijzingen in zichzelf heeft gevonden die hem of haar doen constateren dat er sprake is van een bepaalde mentale toestand.

Kritiek op het detectivistisch perspectief

In geval van een liefdesuitspraak zou je volgens het detectivisme moeten hebben vastgesteld dat je daadwerkelijk van de ander houdt. Dat je dit vervolgens tegen jezelf of de ander zegt is

³⁸ Crispin Wright gebruikte in zijn boek *Rails to Infinity: Essays on Themes from Wittgenstein's Philosophical Investigations* waarschijnlijk als eerste de term ‘detective’ in een taalfilosofische context, en David Finkelstein formuleerde in zijn boek *Expression and the Inner* over de status van expressies voor het eerst detectivisme als contrasterende theorie met constitutivisme en expressivisme. Beide betrekken zich daarbij op Ludwig Wittgenstein's *Philosophical Investigations* (1953). Als theoretische grondslag van detectivisme beschouwt Finkelstein echter Bertrand Russell's *The Problems of Philosophy* (1912), zie David H. Finkelstein, *Expression and the Inner* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003), 11. Zie ook Cynthia Macdonald voor een andere kijk op detectivisme (waarin zij m.b.t. zelfkennis een vorm van detectivisme verdedigt): Cynthia Macdonald, “In My ‘Mind’s Eye’: Introspectionism, Detectivism, and the Basis of Authoritative Self-Knowledge,” *Synthese* 191 (2014): 3685–3710, doi:10.1007/s11229-014-0487-1.

dan een conclusie die gebaseerd is op aanwijzingen of redenen die de uitspraak geldig maken. Deze opvatting over de betekenis van een uitspraak en zelfkennis laat zich mogelijk goed toepassen op situaties waarin sprake kan zijn van een misattributie. In een dergelijke situatie zou je een gevoel als angst onterecht als iets anders kunnen identificeren, bijvoorbeeld als honger, omdat je niet goed genoeg hebt onderzocht waar het gevoel vandaan komt (en je bijvoorbeeld op een gevaarlijk wiebelende brug staat). Echter zijn er, zoals al eerder duidelijk werd, in het geval van liefde niet zomaar losse redenen te vinden waarom je van iemand houdt. Als je twijfelt over het blijkbaar noodzakelijke bewijs voor de geldigheid van een liefdesuitspraak, dan zal je geen zekerheid vinden. Dan loop je vast in het boven bekritiseerde epistemologische perspectief op liefdestwijfel. Het probleem van een detectivist is vanuit dit perspectief hetzelfde als dat van de twijfelaar: voor een liefdesuitspraak zou je door middel van zelfonderzoek empirisch bewijs moeten hebben, dat wil zeggen, je zou de geldigheid ervan aan een criterium moeten toetsen. Daarom klopt volgens mij de aanname niet, dat het doen van een liefdesuitspraak het resultaat is van het verzamelen van bewijs.³⁹ Dan zou iedereen, alvorens een liefdesuitspraak te doen, als een detective op zoek moeten gaan naar een legitimatie voor de uitspraak, waarbij de twijfelaars moeite zouden hebben om deze te vinden, terwijl de niet-twijfelaars wel geluk zouden hebben: ‘Ik ben nu tot de conclusie gekomen dat ik van je houd.’

3.3 De liefdesuitspraak als een gevoelsexpressie: Expressivisme

Het causale proces van het zoeken, vinden en rapporteren van een mentale toestand, dat ik in de vorige paragraaf onder de noemer detectivisme heb gevat, staat in scherp contrast met een expressivistische lezing van een liefdesuitspraak. Expressivisten stellen namelijk over het algemeen, geïnspireerd door Ludwig Wittgenstein,⁴⁰ dat er in waarheid geen dergelijk proces achter een uitspraak over jezelf schuilt. De uitspraak is geen constatering of rapportage van een bepaalde (mentale) toestand, zoals een gevoel, maar het is als expressie het gevoel zelf.⁴¹ Wat je door middel van een liefdesuitspraak doet is niet het vaststellen of jezelf toeschrijven

³⁹ Zie ook Richard Moran over de onafhankelijkheid van zelfkennis van zowel extern als ook intern bewijs: Richard Moran, “Self-Knowledge: Discovery, Resolution, and Undoing,” *European Journal of Philosophy* 5.2 (1997): 141-161.

⁴⁰ In zijn *Philosophical Investigations* (vertaald door G. E. M. Anscombe, Oxford: Blackwell, 1953) wijst Ludwig Wittgenstein op foutieve concepties van de betekenis en het gebruik van taal in verschillende denktradities. Hij laat met name zien dat taal niet simpelweg een representatieve functie heeft. Deze kritiek heeft veel invloed gehad op onder andere de taal- en cognitiefilosofie. Hoewel dit werk duidelijk argumenten voor expressivisme bevat (zie bijv. 88-89, 187-189, 190-192), pleit Wittgenstein niet expliciet voor het expressivisme zoals ik het in deze scriptie beschrijf. Het werk laat veel ruimte voor andere interpretaties, zoals het interpreteren van uitspraken als taalhandelingen (zie bijv. 136-137) dat later nog aan bod komt in deze scriptie. Zie voor verschillende lezingen van Wittgenstein (waaronder een expressivistische) Finkelstein, *Expression and the Inner*.

⁴¹ Zie ook Matthew Chrisman over wat hij *avowal expressivism* noemt: Matthew Chrisman, “Expressivism, Truth, and (Self-) Knowledge,” *Philosophers’ Imprint* 9.3 (2009): 1-26.

van de toestand ‘houdend van iemand’, maar simpelweg het tonen van deze toestand. In tegenstelling tot detectivisme, waarin je eerst door middel van zelfonderzoek kennis zou moeten nemen van de mentale toestand alvorens je deze uitdrukt, is het uitdrukken ervan volgens expressivisme juist de enige manier om kennis te nemen van de toestand.

Vanuit dit expressivistische perspectief is een liefdesuitspraak dus geen oordeel dat je velt over je ‘liefde’ voor iemand, maar je toont je ‘liefde’ door de uitspraak zelf.⁴² In een romantisch moment met je partner denk je niet eerst lang na over argumenten voor het doen van de uitspraak. Je zegt het rechtstreeks tegen de ander, want dit is hoe het voelt voor jou. Door middel van een andere soort expressie had je op hetzelfde moment iets vergelijkbaars kunnen tonen, bijvoorbeeld door de andere te knuffelen of te zoenen. Deze expressivistische lezing van een liefdesuitspraak heeft daarmee minder problemen met de genoemde epistemologische valkuilen, zoals het vaststellen van een criterium of maatstaf. Als de liefdesuitspraak namelijk simpelweg een expressie is, dan hoeft je deze niet van tevoren aan een criterium te toetsen.

Met betrekking tot liefdestwijfel verschilt een expressivistische liefdesuitspraak op een interessant punt van een detectivistische uitspraak: In het eerste geval zou het raar zijn om aan een liefdesuitspraak te twijfelen, in het tweede geval niet. Het helpt bij deze gedachte om liefdestwijfel vanuit de tweede persoon te bekijken. Als je tegen iemand zegt ‘ik houd van jou’ en diegene antwoordt bijvoorbeeld met ‘dat zeg je nu, maar houd je wel écht van mij?’, dan zou dit in het geval van detectivisme een terechte vraag kunnen zijn, want er wordt getwijfeld aan het zelfonderzoek of het gebruikte bewijs of criterium. Als je op zoek moet gaan naar redenen voor het kunnen doen van de liefdesuitspraak, zou er namelijk sprake kunnen zijn van een vergissing of misattributie (zie 3.2). Voor een expressivistische uitspraak is dit niet van toepassing, want een dergelijke vergissing, of een oordeel over de legitimiteit of waarheid ervan, is niet mogelijk als de uitspraak de expressie van de mentale toestand zelf is.⁴³ Hetzelfde is van toepassing voor de eerste-persoons-twijfel, en dit is de liefdestwijfel die het uitgangspunt vormt van mijn essay: de twijfelaar die zich afvraagt of zij of hij van de

⁴² ‘Liefde’ zou hierbij dan in eerste instantie simpelweg betekenen: ‘dat wat je door het maken van de expressie toont’. In dit geval is het het makkelijkst om liefde te definiëren als mentale toestand; misschien zelfs als een specifiek gevoel dat je *direct* toont door het maken van de expressie, en niet door eerst een detectivistische denkstap te zetten (‘Ik voel iets. Is het liefde? Ja, blijkbaar wel’). Ik zie zelf echter geen goede reden om liefde te reduceren tot een mentale toestand, laat staan tot een gevoel. Als ik liefde zou willen definiëren, dan maakt mijn uiteenzetting over de liefdesuitspraak in 3.4 en 3.5 hopelijk duidelijk dat liefde meer zou moeten zijn dan een concreet gevoel of een puur mentaal iets.

⁴³ In dit geval zou er nog steeds sprake kunnen zijn van bijvoorbeeld geestelijke verwarring of opzettelijk liegen (zie bijv. Chrisman, “Expressivism, Truth, and (Self-) Knowledge,” 2). Dit zijn echter uitzonderingen die niet relevant zijn voor de liefdestwijfelkwestie. Als je vanuit de tweede persoon de liefdesvraag stelt (‘Houd je van mij?’) dan zou hierachter natuurlijk het vermoeden van een leugen kunnen liggen. Maar een dergelijke vraag staat in de context van wantrouwen of een aanleiding tot wantrouwen, wat een andere context is dan iemand die zichzelf vanuit de eerste persoon de liefdesvraag stelt. Verder zou ik in dit geval vanuit mijn existentiële en sceptische kijk op liefdestwijfel (zie 2.2) stellen dat je op het verkeerde pad bent als je alleen kijkt naar of de liefdesuitspraak van de andere wel of niet waar is. Aan (epistemische) twijfels aan de andere, of het nu om zijn redenen, zijn gevoelens of zijn commitment gaat, heb je over het algemeen weinig.

ander houdt. Zoals in 2.2 besproken, kan deze twijfel aan jezelf hoogstens een existentiële twijfel zijn, maar niet een epistemische (en daarmee aan detectivisme gerelateerde) twijfel.

Kritiek op het expressivistisch perspectief

Het expressivistisch perspectief op de liefdesuitspraak, zoals ik het in de voorgaande paragraaf heb beschreven, lijkt beter uit te kunnen leggen wat we precies doen als we een dergelijke uitspraak doen dan het detectivistisch perspectief. Echter heeft het zelf ook een aantal tekortkomingen. Ten eerste is het, gezien mijn eerdere erkenning van de mogelijkheid van existentiële liefdestwijfel, problematisch dat twijfel aan de expressivistische uitspraak in principe niet mogelijk is. Als de uitspraak puur de expressie van de toestand ‘houdend van iemand’ zelf is, dan kan het hierbij niet om iets gaan waarover je kan twijfelen. Als je als twijfelaar niet zeker weet of je de liefdesuitspraak moet of mag doen (of: niet had moeten of mogen doen, als je de uitspraak al hebt gedaan), dan moet deze uitspraak meer zijn dan alleen een pure expressie. Zowel epistemische als existentiële twijfels zijn bij een expressivistische liefdesuitspraak niet mogelijk.

Ten tweede dringt zich hierbij de vraag op, waarom je het tegen een heel specifiek iemand zegt. Het expressivistisch perspectief voldoet niet aan de communicatieve aard van de liefdesuitspraak, ze is tegen iemand gericht en gaat ook onder andere over diegene. Een pure expressie zou je in principe ook in je eentje kunnen doen, zonder dat het van belang is voor andere mensen (‘Ik ben moe’). Dit hangt ook samen met een derde en cruciale tekortkoming: een puur expressivistische interpretatie van de liefdesuitspraak houdt geen rekening met de context en de consequenties van een dergelijke uitspraak. Zoals ik zal laten zien, zegt het wel of niet doen van de liefdesuitspraak namelijk iets over wat we doen en gaan doen, en daarmee krijgt het de status van een handeling. Het doen van de liefdesuitspraak is iets dat we maken binnen de context van de betekenis die een liefdesuitspraak in onze samenleving⁴⁴ heeft: een commitment (tegenover jezelf en de relatie met de ander). Een puur expressivistische interpretatie van de liefdesuitspraak voldoet niet aan de bredere betekenis van een dergelijke uitspraak, aan de impliciete en expliciete verwachtingen die hierbij spelen. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk als we nadenken over de unieke status die we geven aan de liefdesuitspraak tegenover simpele gevoelsexpressies (‘dit zeg je niet zomaar tegen iemand’).

In het volgende laat ik zien hoe de laatste van de drie genoemde interpretaties van de liefdesuitspraak (zie 3.1.), die ik als een vorm van constitutivisme beschouw, het beste in staat is om te beschrijven wat we doen als we tegen iemand zeggen: ‘Ik houd van jou.’

⁴⁴ Een culturele analyse van de manier waarop in verschillende samenlevingen (of zelfs bevolkingsgroepen) anders wordt omgegaan met het doen van een liefdesuitspraak overstijgt de omvang van deze scriptie, maar zou niets afdoen aan de stelling dat een liefdesuitspraak altijd een specifieke betekenis heeft die gevolgen heeft voor diegene die de uitspraak doet.

3.4 De liefdesuitspraak als een taalhandeling: Constitutivisme

In het voorgaande is duidelijk geworden dat een goede interpretatie van de liefdesuitspraak, van wat we doen als we ‘ik houd van jou’ tegen iemand zeggen, rekening moet houden met een aantal filosofisch relevante aspecten die wel of niet spelen als we een dergelijke uitspraak doen. Samenvattend lijkt de liefdesuitspraak allereerst geen constatering op basis van bewijs te zijn, zoals duidelijk werd in de bespreking van detectivisme. Het gaat niet om het vellen van een (liefdes)oordeel of het rechtvaardigen van een eretitel, zoals in de benadering van De Muijnck. Ten tweede moet er ruimte zijn voor (existentiële) twijfels. Het lijkt immers mogelijk te zijn dat je twijfelt over het wel of niet doen van de uitspraak. Ten derde is de liefdesuitspraak iets dat je tegen een ander zegt, waarbij je iets communiceert naar de ander. Tenslotte lijkt er een reden te zijn waarom je het niet zomaar tegen iedereen zegt. Het doen van de liefdesuitspraak hangt namelijk samen met consequenties en verwachtingen – haar betekenis staat niet los van bepaalde contextuele regels. Deze laatste drie aspecten kwamen tijdens de bespreking van expressivisme naar voren. De enige manier om aan al deze aspecten te voldoen, is volgens mij om het doen van een liefdesuitspraak te begrijpen als een handeling waarbij je een commitment doet naar jezelf en de ander.

In het begin van dit hoofdstuk heb ik verschil gemaakt tussen drie mogelijke basale interpretaties van de status van een uitspraak: detectivisme, expressivisme en constitutivisme. Uit het bovenstaande volgt dat de eerste twee niet toereikend zijn om alle aspecten omtrent de status van een uitspraak als ‘ik houd van jou’ goed te vatten. Een constitutivistische lezing van de liefdesuitspraak is echter in mijn ogen beter in staat om te beschrijven wat we eigenlijk precies doen als we de uitspraak doen. In vergelijking met detectivisme en expressivisme wordt het doen van de uitspraak hierbij namelijk niet als een *verwijzing naar* of een *constatering van* een interne toestand begrepen, of als de *uiting* van een toestand, maar als *het constitueren* van een commitment door middel van een taalhandeling. In plaats van te stellen dat door het doen van de uitspraak iets geconcludeerd wordt, zou men in dit geval beter kunnen stellen dat iets gecreëerd wordt. Het commitment, dat centraal staat in wat ik hier constitutivisme noem, wordt door middel van een uitspraak als ‘ik houd van jou’ gecreëerd en hangt daarnaast ook direct samen met andere uitspraken en handelingen die door dezelfde persoon worden gedaan (wat bijvoorbeeld voor de expressivistische interpretatie niet geldt). Het commitment krijgt daarmee een betekenis binnen de al eerder aangeduide sociale context van dergelijke taaluitingen. Hetgeen waaraan iemand zich in dit geval committeert is een bepaalde handelingswijze die volgt uit bestaande soorten sociale regels en conventies die spelen bij het doen van de uitspraak. Om met meer duidelijkheid op deze regels en conventies in te kunnen gaan ga ik in de volgende paragraaf de liefdesuitspraak als taalhandeling beschrijven, waarbij ik me op het werk van J. L. Austin baseer. Volgens het constitutivisme

dat ik daaruit ga afleiden is het doen van de uitspraak zelf, in tegenstelling tot detectivisme, noodzakelijk om dat ‘houden van’ betekenisvol te maken.⁴⁵

Austin's taalhandelingen en conventionele condities

Doordat ik bij deze constitutivistische benadering het doen van de liefdesuitspraak centraal stel, waarbij de betekenis van de uitspraak afhangt van het uitspreken zelf, ligt het voor de hand om te spreken van een taalhandeling. Door middel van het uitspreken wordt de bedoelde handeling zelf geconstitueerd, zoals het evident lijkt in het geval van een belofte, een weigering of een excuus. Anders geformuleerd is het idee achter taalhandelingen dat we door iets te *zeggen* ook altijd iets *doen* (en niet alleen iets uiten of rapporteren). Dit is wat J. L. Austin in zijn taalfilosofische theorie over ‘speech acts’ een ‘illocutionary act’ of *illocutie* noemt.⁴⁶ De uitspraak ‘ik houd van jou’ bevat vanuit dit perspectief niet alleen een referentie naar mezelf (‘ik’) en de ander (‘jou’), maar ook een handeling, die in mijn ogen gelijkstaat aan het maken van een belofte. De liefdesuitspraak is niet louter een beschrijvende uitdrukking, ze is performatief. Net zoals bij een simpele belofte, committeert de spreker zich door de uitspraak aan een zekere handelingswijze die in overeenstemming is met de uitspraak.⁴⁷ Het performatieve aspect hiervan draait om het (toekomstige) zullen doen van een handeling, zoals in ‘Ik *zal* mijn best doen om voor jou te zorgen’. Een dergelijk commitment speelt niet alleen bij expliciete, simpele beloftes mee, maar ook bij uitingen die intuïtief gezien minder op een belofte lijken. Ook al zouden we de liefdesuitspraak eerder als een soort oordeel, keuze of het uiten van een attitude kunnen begrijpen, de spreker committeert zich altijd aan gedrag dat consistent is met, of een consequentie is van, de oorspronkelijke taalhandeling.

Over wat soort gedrag hebben we het dan in het geval van de liefdesuitspraak? Een concreet antwoord op deze vraag is moeilijk te geven omdat elke uitspraak binnen een individuele context plaatsvindt. Als je tegen iemand zegt ‘ik houd van jou’, zullen de meeste mensen het ermee eens zijn dat je niet tegelijkertijd diegene met de dood zou gaan bedreigen of de volgende dag niets meer van je zou laten horen (dit is in principe natuurlijk mogelijk,

⁴⁵ Crispin Wright bijvoorbeeld, die zich door Wittgenstein laat inspireren tot een constitutivistisch perspectief op zelfkennis en uitspraken, zegt dat dergelijke uitspraken over jezelf eerder een *constituerende* dan een *descriptieve* rol vervullen. Zie Crispin Wright, *Rails to Infinity: Essays on Themes from Wittgenstein's Philosophical Investigations* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001), 138.

⁴⁶ J. L. Austin, *How to Do Things with Words* (Oxford: University Press, 1962), 98-107. De liefdesuitspraak bevat ook een ‘locutionary’, descriptief niveau (de woorden refereren naar een specifieke relatie tussen twee specifieke personen) en mogelijk ook, maar niet dwingend, een ‘perlocutionary’ niveau, waarbij de uitspraak iets teweegbrengt in de ander (zoals iemand aan het huilen brengen, of iemand overtuigen om niet weg te gaan). Deze twee niveaus zijn echter minder essentieel voor mijn visie op de liefdesuitspraak. De gehele taalhandeling bestaat volgens Austin uit zowel een locutionary act als ook een illocutionary act (en in sommige gevallen ook nog perlocutionary act).

⁴⁷ Austin identificeert verschillende categorieën van uitspraken, waarbij de liefdesuitspraak het best tot de categorie ‘commissives’ kan worden gerekend. Zie Austin, *How to Do Things with Words*, 153-160.

maar het zou in de meeste contexten niet kloppen, of nergens op slaan).⁴⁸ Desondanks is het moeilijk om duidelijke algemene regels te formuleren over de precieze commitments die spelen bij de liefdesuitspraak. In het geval van de liefdesuitspraak is het in tegenstelling tot andere beloftes, zoals de belofte om een geheim te bewaren, minder duidelijk wat de belofte precies inhoudt – dat wil zeggen welke handelingen de belofte bevestigen, en welke de belofte breken. Dit is namelijk zowel cultureel ('je kan niet van twee personen tegelijk houden') als individueel ('als je echt van me houdt, dan ga je met mij mee naar het concert') bepaald.⁴⁹

Echter, al zijn er dergelijke onduidelijkheden, is het alsnog mogelijk om in individuele gevallen vast te stellen of het, gezien de context van de uitspraak en gerelateerde handelingen, *(on)toepasselijk* is om de liefdesuitspraak te doen.⁵⁰ Een taalhandeling die in een gegeven context toepasselijk is, dat wil zeggen effectief is of haar werk doet, moet volgens Austin altijd aan een aantal condities voldoen. Zo moeten onder andere de betrokken personen, de omstandigheden en, zoals eerder genoemd, het vertoonde gedrag geschikt zijn. De liefdesuitspraak zou bijvoorbeeld, om terug te komen op het communicatieve aspect ervan, niet effectief zijn als je het zomaar in je eentje voor jezelf zou uitspreken. Het is verder in de regel ook niet toepasselijk om 'ik houd van jou' tegen een vreemdeling te zeggen. En, als je je afstandelijk en egoïstisch tegenover een ander gedraagt, zouden we het een ontoepasselijke stap vinden als je vervolgens tegen diegene zegt dat je van hem of haar houdt. De liefdesuitspraak lijkt in dit geval niet te werken of niet helemaal geldig te zijn.

De condities die zeggen wanneer een uitspraak of taalhandeling toepasselijk is, zijn vastgelegd in de eerder aangeduide regels en conventies. Volgens Austin moet er een duidelijke, conventionele procedure zijn waarvan een uitspraak deel uitmaakt, om vast te kunnen stellen of een taalhandeling wel of niet toepasselijk is. Bij een uiting als de liefdesuitspraak is het op algemeen niveau niet altijd duidelijk wanneer bepaalde condities geschonden worden door de spreker (wat vervolgens tot een ontoepasselijke uitspraak zou leiden). Dit komt ten eerste doordat de geldige conventies omtrent de liefdesuitspraak op individueel niveau kunnen verschillen, en ten tweede doordat het erg context-afhankelijk is welke handelingswijze in een specifieke situatie aan conventionele condities voldoet. Kortom, voor het doen van een liefdesuitspraak bestaan wel dergelijke regels en conventies, echter zijn deze niet absoluut en gelden ze slechts onder gelijke omstandigheden (i.e. *ceteris paribus*). Een voorbeeld is het geven om en het steunen van de ander (meer dan andere mensen, en ongeacht de omstandigheden) als een algemene handelingswijze die bij het doen van de liefdesuitspraak hoort. Dit kan betekenen dat je voor de ander een probleem oplost, maar in

⁴⁸ Principieel gezien kunnen dit soort handelingswijzen in bijzondere, individuele contexten wel ergens op slaan, bijvoorbeeld het contact afbreken en weggaan omdat je van groot gevaar bent voor de ander (en omdat je juist wel veel geeft om deze persoon). Zoals later nog duidelijk wordt, is de concrete handelingswijze die uit het commitment volgt altijd context-afhankelijk.

⁴⁹ Om een voorbeeld te geven van een redelijke algemene conventie: exclusiviteit, of monogamie, wordt in onze cultuur in de regel gezien als vast onderdeel van het commitment dat je tegenover je romantische partner maakt.

⁵⁰ Austin, 8-9 & 12-15. In plaats van *(on)toepasselijk* kan ook van *(on)gelukkig* worden gesproken.

een andere situatie zou dit tot tegenovergesteld gedrag kunnen leiden, zoals iemand niet betuttelen maar motiveren om het zelf op te lossen en zo zijn of haar autonomie te vergroten. In het begin van deze paragraaf beweerde ik al dat het moeilijk is om te benoemen welk *specifiek* gedrag consistent is met de liefdesuitspraak, en daarnaast lijkt het ook moeilijk om een enkele algemene handelingswijze duidelijk te definiëren. De sociale regels en conventies over algemene handelingswijzen die horen bij de liefdesuitspraak, zoals het voorbeeld van het geven om de ander, zijn er echter wel; mensen nemen ze waar en handelen ernaar.

Zonder dit soort conventies zou het doen van de liefdesuitspraak geen betekenis hebben en zouden we elkaar niet kunnen snappen als we de uitspraak doen. Normaal gesproken hebben mensen waarschijnlijk begrip, althans impliciet, van wat het volgens de conventies betekent om tegen iemand te zeggen ‘ik houd van jou’, of het toepasselijk is om het te zeggen, en waaraan je begint als je dit tegen iemand zegt. Misschien moeten deze conventies in een individuele context soms door wederzijdse communicatie explicieter worden gemaakt. Zoals ik straks zal uitleggen, kan een deel van de mogelijke liefdestwijfel juist voortkomen uit de onduidelijkheid over deze conventionele condities. Want wat je doet als je de liefdesuitspraak doet, is dat je je committeert aan het geldig of ‘waar’ maken van de taalhandeling, oftewel aan specifieke conventies die de taalhandeling betekenis geven.⁵¹

3.5 Commitments, entitlements en twijfels

Door het aangaan van het commitment maak je je kwetsbaar voor de ander en de relatie met hem of haar.⁵² De liefdesuitspraak brengt op die manier een verantwoordelijkheid met zich mee: hij of zij is iemand waarmee ik samen wil zijn, om wie ik geef, niet alleen nu, maar ook in de toekomst. Dit betekent dat je je op een bepaalde manier gaat gedragen. Vanuit dit perspectief kan een directe link met de besproken liefdestwijfel worden gelegd. Het is namelijk met name het commitment van de liefdesuitspraak dat ons kan laten twijfelen over het doen ervan. De existentiële twijfel kan voortkomen uit de uitdaging die het maken van het commitment voorstelt: voor de relatie zorgen, bij elkaar blijven, elkaar vertrouwen, je kwetsbaar maken. Zoals eerder genoemd zijn we ons bewust ervan dat je niet zomaar tegen iemand ‘ik houd van jou’ zegt, en dat er bepaalde (culturele en individuele) verwachtingen aan verbonden zijn, zowel van jezelf als van de ander. Aan deze eigenschap van de

⁵¹ In Austin's benadering is er geen duidelijke, simpele grens meer tussen het ‘waar’ of ‘onwaar’ zijn van een uiting omdat de notie van waarheid onderliggend is aan de conventies. ‘Waar’ en ‘onwaar’ zijn daarmee ook conventioneel. Volgens Austin is het beter om te spreken van een algemene dimensie van het toepasselijk zijn om iets te zeggen in een specifieke context. Zie o.a. Austin, 142-144.

⁵² Zie ook Annemarie van Stee over liefde als het toewijden aan de ander en zijn belangen: Annemarie van Stee, “Liefde en Persoonlijke Identiteit: Alledaags en Ambivalent,” in *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, red. Wim de Muijnck (Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017), 51-68.

liefdesuitspraak wordt voldaan als we ze als het maken van een commitment beschouwen. Daarnaast wordt hierdoor duidelijk hoe het mogelijk is dat je er twijfels over kan hebben.

Wat verder kan bijdragen aan de liefdestwijfel is onzekerheid of onwetendheid over de eerdergenoemde geldige regels en conventies. Wat de specifieke commitments in het geval van een liefdesuitspraak zijn, bleek niet altijd duidelijk te zijn. Als je twijfelt over het doen van de uitspraak dan vraag je je mogelijk aan de ene kant af waaraan je je allemaal precies committeert en aan de andere kant of je wel in staat bent om deze commitments aan te gaan. Wat moet en mag wel of niet? Bij deze vraag helpt het om het niet alleen over commitments te hebben maar ook over de bijbehorende *entitlements*, een begrip dat ik van de filosoof Robert Brandom leen.⁵³ Entitlements zijn het best te vertalen met bevoegdheden of toelatingen. Ze zijn de spiegeling van commitments: door eerdere commitments ben je *entitled* om compatibele commitments te maken en deze commitments kunnen weer tot nieuwe entitlements leiden. Als je bijvoorbeeld zegt dat je droevig bent, waarbij je je aan een toepasselijke handelingswijze committeert, heb je onder meer het entitlement om te huilen, om helemaal geen zin te hebben in het feestje vanavond (wat vervolgens tot nieuwe commitments zou leiden) en andere mensen hebben het entitlement om jou te troosten. Entitlements die horen bij de liefdesuitspraak zijn bijvoorbeeld dat je de ander dan elke dag lieve berichtjes mag sturen, je mag heel erg verliefd zijn, de ander kusjes geven en zeggen dat hij of zij de leukste en mooiste persoon op aarde is. In principe kunnen andere mensen ook entitlements krijgen als je een commitment maakt, wat het duidelijkst naar voren komt bij het maken van een simpele belofte naar iemand. Als je iemand belooft dat je vanavond de afwas gaat doen, mag diegene jou op je commitment aanspreken ('je moet de afwas nog doen'). Bij de liefdesuitspraak maak je het commitment echter in eerste instantie naar jezelf en heeft de ander geen entitlement om jou direct op jouw commitment aan te spreken ('je moet dit doen want je hebt gezegd dat je van me houdt'). Hierin verschilt de liefdesuitspraak van een simpele belofte.⁵⁴

Met behulp van entitlements kan de link tussen de liefdesuitspraak als taalhandeling en liefdestwijfel nog duidelijker worden gemaakt. Net als de commitments kunnen namelijk ook de entitlements in het geval van de liefdesuitspraak onduidelijk blijven. Als je bijvoorbeeld tegen mij zegt dat je op dit moment geen relatie wilt en dat je vrij wilt zijn, heb je dan nog het

⁵³ Robert B. Brandom, *Articulating Reasons: An Introduction to Inferentialism* (Cambridge, MA/London: Harvard University Press, 2000), 43-44. Zie ook Jan Bransen, "Normativity as the Key to Objectivity: An Exploration of Robert Brandom's Articulating Reasons," *Inquiry* 45.3 (2002): 382-386, doi:10.1080/002017402760258204.

⁵⁴ Een simpele belofte maak je direct naar iemand, je hebt iemand iets beloofd, waardoor diegene bevoegd is om jou aan te spreken om je aan jouw plicht of commitment te houden. In het geval van een liefdesuitspraak daarentegen is deze relatie niet zo eenvoudig. Omdat je het commitment in eerste instantie naar jezelf maakt, en het misschien niet duidelijk is wat de concrete conventies in dat geval zijn, past het hierbij niet als de ander iets zou zeggen als 'je moet dit doen want je hebt gezegd dat je van me houdt.' De ander heeft alleen een soort lichte of semantische versie van een entitlement om je aan te spreken op wat je bedoelt met jouw commitment (en daarmee op je eigen entitlements die volgen uit je commitment). Maar diegene heeft zelf op basis van jouw commitment geen 'bevoegdheid' om bepaalde dingen van jou te eisen.

entitlement om te zeggen dat je van me houdt? En stel iemand doet de liefdesuitspraak tegenover jou, welke entitlements resulteren hieruit en welke niet? Mag diegene dan ook nog vergelijkbare dingen tegen andere mensen zeggen? In tegenstelling tot het maken van een simpele belofte is voor de twijfelaar niet duidelijk hoever de commitments en entitlements in het geval van de liefdesuitspraak reiken. De twijfels gaan in dit geval, zoals ik aan het eind van 2.2 al stelde, over jezelf, niet over de ander. Tegelijkertijd is het juist het op je nemen van commitments en entitlements dat de uitspraak betekenisvol maakt.

Op dit punt komt weer het idee van Schaubroeck naar voren dat redenen om van iemand te houden pas binnen de relatie met diegene ontstaan (zie 1.1).⁵⁵ Deze redenen, die Schaubroeck relatie- of attitude-afhankelijke redenen voor waarom je van iemand houdt noemt, kunnen als entitlements worden begrepen. De entitlements, die afhankelijk zijn van je commitments tegenover de ander, voorzien je met redenen – en daarmee met betekenis – voor dat wat je doet als je ‘van iemand houdt’. Met andere woorden, in het committeren aan regels en conventies via de liefdesuitspraak ligt ook het begrijpen ervan. Een dergelijk begrip zou kunnen helpen bij liefdestwijfel. Als het doen van liefdesuitspraak bijvoorbeeld betekent om samen te blijven met diegene, samen te gaan wonen of een gezamenlijke toekomst te plannen of in te gaan, durf je dat dan aan?⁵⁶ Het mogelijke aanvankelijke gebrek aan begrip en redenen is echter aan de andere kant ook waarom iemand met liefdestwijfel niet om de door De Muijnck genoemde (maar als idee verworpen) sprong heen komt die je moet wagen. Je doet de liefdesuitspraak niet ‘omdat je van diegene houdt’ (als in detectivisme of expressivisme). Dit zou een circulaire redenatie zijn – deze taalhandeling zelf is veel meer een noodzakelijke stap in dat ‘houden van’. Ben je bereid om het commitment aan te gaan en om in die zin de sprong te wagen? Deze stap zetten, over mogelijke twijfels heen, is wat je doet als je zegt ‘ik houd van jou’, en dit lijkt voor een sterke twijfelaar moeilijker dan voor een niet-twijfelaar.

Ruimte voor expressivisme en detectivisme

In het voorgaande heb ik laten zien dat een detectivistische of expressivistische interpretatie van de liefdesuitspraak alleen niet toereikend is. Het constituerende element van het doen van de uitspraak, en daarmee het maken van een commitment, is een noodzakelijk element van de liefdesuitspraak. Dat betekent echter niet dat er geen ruimte is voor aspecten die eerder bij een expressivistische of detectivistische uitleg horen. Expressivisme, ten eerste, maakt het immers

⁵⁵ Schaubroeck reageert hiermee op het door Harry Frankfurt aangeduide verschil tussen redenen voor liefde (op basis van redenen concluderen) en redenen van liefde (creatie van redenen door liefde). Haar insteek is in die zin in overeenstemming met de constitutivistische aard van mijn positie. Zie Schaubroeck, 36-37.

⁵⁶ Met het uiten van de liefdesuitspraak gebeuren er in dit geval twee dingen tegelijkertijd: niet alleen het expliciet maken van een handelingswijze en de bijbehorende conventionele commitments maar ook het expliciet aanvaarden ervan. Hier kom ik aan het einde van de volgende paragraaf ook op terug. Het tweede aspect is niet noodzakelijk aan het doen van de liefdesuitspraak gebonden en kan ook in gerelateerde uitspraken zitten.

mogelijk om in bepaalde situaties te kunnen spreken van het tonen van gevoelens. Ten tweede lijkt het intuïtief aannemelijk dat het zonder enige vorm van zelfbeschouwing, iets wat nauw verbonden schijnt te zijn met detectivisme, moeilijk wordt om uit te kunnen leggen wat het is dat je tot het doen van de liefdesuitspraak beweegt. Beide aspecten staan nochtans niet los van het constitutivistische element van het communiceren van een commitment.

In 3.3 stelde ik dat een expressivistische interpretatie van de liefdesuitspraak intuïtief plausibel lijkt omdat je immers rechtstreeks iemand je gevoelens toont via de uitspraak ('want dit is hoe het voelt'). Je doet de uitspraak echter niet zomaar tegen iemand, want, zoals zojuist duidelijk werd, staat de uitspraak als taalhandeling niet los van de bijbehorende context en conventies: zelfs het tonen van je gevoelens vindt plaats voor de achtergrond van het commitment dat je in dat moment maakt, of dat je al eerder een keer hebt gemaakt. Op dezelfde manier geldt dit vaak ook voor andere handelingen tegenover de ander, zoals een intieme knuffel of zoen. Commitments en entitlements spelen altijd mee. Een 'ik houd van jou' is vanuit een expressivistisch perspectief een manier om in een moment hevige gevoelens (of een andere vorm van mentale toestand) te tonen, en soms lijkt het misschien ook niet meer dan dit te zijn. Zelfs in een dergelijk geval speelt echter op de achtergrond zowel het commitment, dat op die manier gemaakt of vernieuwd wordt, als ook een entitlement mee (het bevoegd zijn om de uiting te doen), en daarmee de culturele individuele conventies rond het maken van de liefdesuitspraak. Sterker nog, deze achtergrond is wat pas betekenis geeft aan dergelijke gevoelens.⁵⁷

Een centraal probleem van het detectivistisch perspectief bleek het ontbreken van een noodzakelijk soort criterium, net als bij de epistemologische opvatting van liefdestwijfel. Vanuit mijn constitutivistische perspectief betekent dit echter niet dat het doen van de liefdesuitspraak een willekeurige handeling is die helemaal uit het niets komt. Er zijn natuurlijk bepaalde redenen of feiten die een rol spelen bij het doen van de liefdesuitspraak, zoals mogelijk een grote fysieke afstand tussen jouw woonplaats en die van de ander, of een discrepantie tussen persoonlijke verwachtingen of toekomstplannen. Verwijzend naar mijn kritiek op het epistemologische perspectief in 2.1 en 2.2, heeft het echter weinig zin om deze redenen of feiten bijvoorbeeld als een rechtvaardiging te begrijpen. Het willen vinden van bewijs voor de waarheid van je uitspraak, dat je volgens het detectivisme aan een criterium moet toetsen, is in dit geval een uitzichtloze onderneming. Het is onmogelijk om alle potentieel relevante aspecten te kennen, overzien en mee te nemen. Dit neemt niet weg dat er van tevoren iets is dat het mogelijk, geldig en waard maakt dat je van iemand 'zou kunnen

⁵⁷ Mijn op het maken van een commitment gebaseerde positie lijkt veel af te doen van de algemene romantische opvatting over de liefdesuitspraak, maar hopelijk wordt in deze paragraaf duidelijk dat er juist wel ook plek is voor romantische gevoelens en momenten. In mijn ogen zijn het juist onze deels onrealistische romantische idealen die ons doen vergeten dat het hierbij niet alleen over gevoelens gaat, maar om een bredere handelingswijze met een noodzakelijk conventionele betekenis (dergelijke betekenis verlenende conventies maken bijvoorbeeld dat het normaal gesproken gek zou zijn om al tijdens een van de eerste dates tegen iemand 'ik houd van jou' te zeggen).

gaan houden'; dat wil zeggen, dat je je aan een handelingswijze committeert die bij het doen van de liefdesuitspraak hoort. Het gaat namelijk niet alleen om een puur extern commitment, aan het je rationeel houden aan sociale conventies. Zoals gezegd geven de conventies met hun commitments en entitlements betekenis aan de uitspraak en maken ze de handelingswijzen begrijpelijk – je internaliseert ze zo te zeggen (ook als je je bewust tegen bepaalde conventies afzet).

Relatie-afhankelijke redenen ontstaan in die zin ook niet alleen pas na de eerste liefdesuitspraak, er moet immers al een of andere band met de ander bestaan. Vaak committeer je je met de liefdesuitspraak voor een deel aan iets wat er al is, alleen voegt deze taalhandeling dan een nieuwe betekenis toe. Juist doordat de handeling iets nieuws constitueert waar je van tevoren nog niet bij kon, blijft het doen van liefdesuitspraak een overgave. Hier komt weer het eerdergenoemde idee terug van de sprong die je moet wagen, en deze sprong kan moeilijker of makkelijker zijn, zonder dat dit iets zegt over hoe 'waar' de liefde is, of hoe goed of 'succesvol' een liefdesrelatie gaat verlopen. Als we, zoals De Muijnck, willen spreken van een liefdesverklaring uit overtuiging, dan zit deze juist in de sprong: in de wil en het vertrouwen tot het maken van het commitment.

4. Conclusie

De zoektocht naar de betekenis van de uitspraak ‘ik houd van jou’ ontstond uit het oorspronkelijke probleem van De Muijnck’s twijfelaar: hoe kom je erachter of je wel of niet van de ander houdt, wat heb je nodig om te stoppen met twijfelen? De Muijnck’s eigen oplossing hiervoor, namelijk het kijken naar en optellen van aanknopingspunten, bleek echter ontoereikend omdat hierin de twijfels en het doen van de uitspraak als epistemologisch van aard worden begrepen. Hetzelfde geldt ook voor de formulering van het probleem zelf. Zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk werd, gaat het niet om het vinden van een geldige, extern legitimeerbare reden in jezelf of om uit overtuiging tegen de ander te kunnen zeggen ‘ik houd van jou’. Het probleem liet zich echter ook niet oplossen door het louter over de directe expressie van liefde te hebben. Uiteindelijk heb ik de liefdeskwestie geformuleerd in termen van het maken en communiceren van een commitment.

Hoewel De Muijnck’s aanknopingspunten het probleem van de twijfelaar alleen maar lijken te verplaatsen binnen zijn epistemologische kader, kunnen de aanknopingspunten – nu dat mijn eigen perspectief op het ogenschijnlijke probleem duidelijk is – alsnog een plek worden gegeven in mijn perspectief. Het probleem omtrent liefdestwijfel kan met betrekking tot het commitment anders worden geformuleerd: soms vraag je je af waarom je het nog waard vindt om te investeren in de relatie, om je te houden aan het commitment. En in dit geval helpt het om naar aanknopingspunten te kijken, die De Muijnck omschrijft als feiten over de ander waar je iets mee kunt: ‘Wat is er in de ander allemaal lief te hebben voor de persoon die ik ben?’.⁵⁸ De Muijnck probeert op deze manier om een categorie van betekenisvolle feiten over de ander te creëren, die in tegenstelling tot Schaubroeck’s redenen voor liefde niet afhankelijk zijn van de relatie met de ander. De aanknopingspunten zijn echter, zoals De Muijnck impliciet zelf betoogt, niet puur feitelijk: ze zitten tussen twee personen in. Dit heeft tot gevolg dat de aanknopingspunten ten eerste dynamisch zijn, ze kunnen veranderen door persoonlijke ontwikkeling en juist door de relatie met de ander (door de zwarte humor van je geliefde kun je met de tijd zwarte humor ook meer gaan waarderen). Ten tweede zijn de aanknopingspunten op een bepaalde manier wel rationeel en in die zin relatie-afhankelijk, ze staan namelijk niet los van de (conventionele) commitments en entitlements. Het wel of niet aanvaarden van deze bepaalt of je je aan de ander en de feiten over hem of haar gaat toewijden of niet.

Hieruit volgt dat, als we de aanknopingspunten op de manier willen begrijpen die De Muijnck voorstelt, deze niets kunnen zeggen over of je wel of niet van iemand houdt. Ze zullen je niet het antwoord geven dat je zoekt, hoogstens wat zekerheid of onzekerheid. Dit komt omdat we het hierbij, zoals ik liet zien, moeten hebben over het maken van een

⁵⁸ De Muijnck, 104.

commitment door middel van taalhandelingen. Dit is wat dit houden van, en daarmee de romantische relatie met de ander, betekenisvol maakt, zonder dat hier sprake is van doorslaggevende feiten of redenen. In die zin zit er ook een gevaar in het epistemologisch denken over liefdestwijfel: dat het, als we het over liefde en liefhebben hebben, om iets passiefs gaat. Je moet het kunnen voelen of vaststellen, je liefde is 'echt' of ze is het niet, en dit is dan nu eenmaal zo. Maar het constitutivistisch perspectief laat zien dat je al vanaf het begin een actieve rol hebt en blijft houden in het liefdesspel. Je handelt, je maakt een commitment dat tegen mogelijke twijfels in je liefdesrelatie betekenisvol maakt.

5. Epiloog: Advies voor twijfelaars en niet-twijfelaars

Waar een twijfelaar, die al aan een relatie is begonnen met een ander, in mijn ogen iets aan kan hebben zijn relatie-afhankelijke redenen van Schaubroeck, die met de relatie zelf ontstaan en zoals gezegd erg lijken op aanknopingspunten. Als je terugkijkt op de relatie en vaststelt dat er vele mooie dingen tussen jou en je partner zijn ontstaan, zoals gedeelde ervaringen, gebeurtenissen en interesses, dan kan dit je vertrouwen sterken in het commitment dat je maakt. Het is daarentegen ook mogelijk dat je moet vaststellen, dat er met name dingen zijn die dit vertrouwen in de weg staan. Welke stappen je in dit geval het best kan zetten, is een andere kwestie die ik voor nu liever aan bijvoorbeeld zelfhulpboeken en relatietherapeuten overlaat.⁵⁹ Voor iemand die niet al midden in een relatie staat, maar juist aan het potentiële begin ervan staat, is de situatie in essentie dezelfde: zelfs in het begin zijn er al aanknopingspunten ontstaan die je mogelijk helpen om met vertrouwen de band met de ander voort te zetten, en de sprong te wagen. Dit is waarschijnlijk ook waar De Muijnck in zijn advies naartoe wilde werken.

Het punt dat ik wil bijdragen aan de kwestie van liefdestwijfel is dat het echter hierbij niet om een epistemologische kwestie gaat waarbij de kern van het ogenschijnlijke probleem, en de oplossing ervan, niet in het vaststellen en afwegen van aanknopingspunten of het wel of niet aanwezig zijn van de juiste gevoelens ligt. Deze kunnen je niet de absolute zekerheid geven die hierbij het probleem schijnt te zijn. Vanuit het sceptisch perspectief in 2.2 werd duidelijk dat je hieraan niets hebt: een oordeel over het wel of niet waar zijn van je liefde kun je beter uitstellen. Gezien de betekenis van een liefdesuitspraak wordt de kern van de liefdestwijfel-kwestie versluierd door ze als antwoord op de geheimzinnige vraag ‘Houd je van de ander?’ te formuleren. Dit is een geheimzinnige vraag omdat we geen harde definitie van liefde of ‘houden van’ kunnen geven, we weten niet waarover we het hebben en hebben er toch allemaal bepaalde opvattingen over. Doordat culturele en individuele conventies daarnaast ook nog kunnen veranderen, zal het misschien voor altijd een geheimzinnige vraag blijven. De enige vraag die zinvol is om te stellen als twijfelaar is ‘Ga je de relatie (i.e. het commitment) aan?’, wat interessant genoeg lijkt op het ‘Wil je verking met mij?’ op het schoolplein.

Maar mag je een liefdesrelatie dan wel aangaan als je twijfelt, als je niet voor honderd procent overtuigd bent? Wanneer iemand voor honderd procent overtuigd is, lijkt dit vanuit mijn positie eerder een uitzondering dan de regel, en wanneer de overtuiging in deze mate van beide kanten komt een nog grotere uitzondering. Gezien de genoemde, onvermijdelijke

⁵⁹ Waarbij ik inderdaad hoop dat deze dan niet liefdestwijfel op die manier begrijpen die ik hier juist bekritiseerd heb.

existentiële twijfels is dit niet gek. Het hoort er in de regel bij als twee mensen,⁶⁰ complexe, feilbare wezens, in een complexe, dynamische wereld proberen om een band aan te gaan en te onderhouden. Dit is ook de reden waarom het verschil tussen twijfelaar en niet-twijfelaar niet opgaat, zoals ik het al in 2.1 stelde. Existentiële twijfels kunnen iedereen weleens bekruipten, en een niet-twijfelaar weet niet iets essentieels meer dan de twijfelaar. In hoofdstuk drie heb ik dit nauwkeuriger onderzocht door de vraag te stellen wat het dan eigenlijk is dat je blijkbaar niet doet als je twijfelt, als je niet durft om de liefdesuitspraak te doen. Het lijkt om het maken van een commitment te gaan, waarbij men beter een verschil kan maken tussen iemand die het commitment durft te maken, en iemand die het niet durft te maken.⁶¹

Aan de hand van dit verschil wordt weer het eerdergenoemde gevaar duidelijk dat we niet te passief moeten denken over liefde en liefhebben, dat (taal)handelingen hier een cruciale rol spelen. Als we kijken naar wat we doen als we tegen iemand zeggen ‘ik houd van jou’ lijkt de ‘eigen kweek’-strategie, die De Muijnck verwerpt omdat het niet bij de epistemische aard van zijn liefdestwijfel past, uiteindelijk het meest bij het constitutivistisch perspectief in de buurt te komen, en in mijn ogen nog het meest bruikbaar. Dat kweken gebeurt echter al vanzelf zodra je blijft handelen volgens conventionele condities en je handelingswijze in die zin toepasselijk blijft. Als je bijvoorbeeld knetterverliefd bent, en dat ook blijft, dan zal je je ook makkelijk aan het commitment houden zonder dat je met veel inspanning zelf inzet moet tonen om redenen te kweken (in dit geval is hoeven we misschien niet eens over het wagen van een sprong praten). Voor iemand met twijfels is dat echter minder vanzelfsprekend. De ‘eigen kweek’-strategie kan dan steun bieden bij onzekerheden met betrekking tot bepaalde commitments. In zijn samenvatting van Schaubroeck en Hindricks’ opvattingen verwoordt De Muijnck zelf eigenlijk heel treffend wat het in dit geval kan betekenen om de liefdesuitspraak te maken: ‘Ik vertrouw erop dat we al doende de redenen zullen scheppen om onze relatie voort te zetten.’⁶²

⁶⁰ Ook in polyamoreuze constellaties gaat het telkens om een afspraak en band tussen twee mensen, ongeacht of één persoon een vergelijkbare afspraak en band met (oftewel: een commitment naar) meer mensen heeft.

⁶¹ Oftewel, iemand die zich wel en iemand die zich niet met de geldige conventionele condities kan identificeren.

⁶² De Muijnck, 98.

Bibliografie

- Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: University Press, 1962.
- Brandom, Robert B. *Articulating Reasons: An Introduction to Inferentialism*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press, 2000.
- Bransen, Jan. "Normativity as the Key to Objectivity: An Exploration of Robert Brandom's Articulating Reasons." *Inquiry* 45.3 (2002): 373-391.
doi:10.1080/002017402760258204.
- Chrisman, Matthew. "Expressivism, Truth, and (Self-) Knowledge." *Philosophers' Imprint* 9.3 (2009): 1-26.
- Finkelstein, David H. *Expression and the Inner*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Hiley, David R. "The Deep Challenge of Pyrronian Scepticism." *Journal of the History of Philosophy* 25.2 (1987): 185-213. doi:https://doi.org/10.1353/hph.1987.0019.
- Hindricks, Frank. "Ware Liefde zonder Unicitéit: Goede Redenen voor Romantische Liefde." In *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, redactie Wim de Muijnck, 69-90. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017.
- Macdonald, Cynthia. "In My 'Mind's Eye': Introspectionism, Detectivism, and the Basis of Authoritative Self-Knowledge." *Synthese* 191 (2014): 3685–3710. doi:10.1007/s11229-014-0487-1.
- Moran, Richard. "Self-Knowledge: Discovery, Resolution, and Undoing." *European Journal of Philosophy* 5.2 (1997): 141-161.
- Muijnck, Wim de. "Zelfhulp bij Liefdestwijfel." In *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, redactie Wim de Muijnck, 91-105. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017.
- Schaubroeck, Katrien. "Redenen voor Liefde." In *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, redactie Wim de Muijnck, 35-50. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017.
- Stee, Annemarie van. "Liefde en Persoonlijke Identiteit: Alledaags en Ambivalent." In *De Liefdesparadox: Acht Hedendaagse Filosofen over de Liefde*, redactie Wim de Muijnck, 51-68. Amsterdam: Amsterdam University Press B.V., 2017.
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Vertaald door G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell, 1953.
- Wright, Crispin. *Rails to Infinity: Essays on Themes from Wittgenstein's Philosophical Investigations*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

Dankbetuiging

Ik wil allereerst graag Jan Bransen bedanken voor de goede begeleiding en iedereen van de scriptiegroep Filosofie van de gedragswetenschappen voor de behulpzame feedback en vragen. Daarnaast wil ik Freek Oude Maatman bedanken voor de waardevolle gesprekken en tips. Tenslotte wil ik Melissa Ketelaar bedanken, niet alleen voor haar steun en zorg, maar ook voor de inspiratie voor het onderwerp.